

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ (گرایش اسلام)

عنوان:

اوضاع سیاسی - مذهبی قم در دو قرن اول اسلامی

استاد راهنما:

دکتر حسین مفتخری

استاد مشاور:

دکتر صالح پرگاری

نگارنده:

مرضیه عباسی منشی

مهر 1392

تقدیم بہ

مقدس ترین واژه مادر لغت نامہ دلم:

پدرم، کوہی استوار و حامی من در طول تمام زندگی

مادر مہربانم کہ زندگیم را دیون مہر و عطف آن می دانم.

برادر و خواہرانم بہر امان ہمیشگی و پشتوانہ های زندگیم.

ہمسرم، اسطورہ زندگیم، پناہ محکم و امید بودم، کہ مسیح وار با صبرش در تمامی سختات رفیق راہم بود و در سایہ ہمدلی و ہمدلی او بہ این منظور نائل

شدم.

تقدیم و تشکر

بانشکر و سپاس از استاد دانشمند و پربایه ام جناب آقای دکتر حسین مستخری که از محضر پر فیضان، بهره‌بردار بوده‌ام.

از استاد محترم جناب آقای دکتر صلاح پرکاری که هم افتخار شاگردی ایشان را داشتم و هم در این پژوهش در سمت استاد مشاور، نکات بسیاری را یادآورم شد بسیار سپاسگزارم.

با تقدیر و درود فراوان خدمت پدر و مادر بسیار عزیز، دلسوز و فداکارم که پیوسته جرحه‌نوش جام تعلیم و تربیت، فضیلت و انسانیت آنها بوده‌ام و همواره چراغ وجودشان روغنک راه من در سختی‌ها و مشکلات بوده‌است.

باسپاس بی‌دریغ خدمت آقای مسعود بهرامیان و دوستان گرانمایه ام خانم مریم حاجی زاده و پروین خالدی که مرا صمیمانه و مشتاقانه یاری داده‌اند.

از منشی محترم گروه سرکار خانم هاشمی و احمدزاده کمال شکر و قدردانی را دارم و بانشکر خالصانه خدمت همه کسانی که به نوعی مراد به انجام رساندن این مهم یاری نموده‌اند.

چکیده

شهر باستانی قم و ناحیت آن از نواحی قدیمی ایالت ماد یا جبال بوده است، قم از پر سابقه ترین مراکز شیعه نشین در ایران است، این منطقه در نیمه دوم قرن اول هجری، پذیرای مسلمانان عرب با گرایش شیعی شد و به یکی از قطب های علمی تشیع در عالم اسلامی تبدیل گردید.

با ظهور اسلام و هجرت اعراب اشعری به قم، این شهر رنگ و بوی یک شهر شیعی را به خود گرفت، ورود اشعریان به منطقه قم حائز اهمیت بسیاری بود، اشعریان در ترویج مذهب شیعه در ناحیه قم کوشش فراوان می ورزیدند.

مهاجرت دسته های خاص از اعراب، یعنی طالبیان به قم، آنجا را کانون مخالفت با دولت عباسی ساخت و قم را به عنوان بزرگترین پایگاه تشیع در ناحیت جبال درآورد.

دور بودن قم و در امان بودن این منطقه از مأمورین خلافت و تناسب آب و هوای قم با زندگی عربها از علل عمده مهاجرت مخالفین حکومت به این دیار بود. در زمان خلافت امویان و عباسیان، چون نسبت به خانواده رسول اکرم (ص) ظلم و ستم می شد و اختناقی که حکومت زمان پدید آورده بود، عرصه را بر آن بزرگواران تنگ می کرد؛ به ناچار به جانب ایران که مردمش با اولاد پیامبر اسلام و دوستی و روشی احترام آمیز داشتند و به آنها ارادتی کامل نشان می دادند رو آوردند و جمعی از آنان شهر قم را برای اقامت برگزیدند و هرچند که قم از نظر طبیعی و آب و هوا و وجود آب کافی به مناسبت نزدیکی به کویر، محروم مانده است اما به خاطر اینکه جایگاه و مأوای مقدسان شد، از معنویت و شکوه ایمان بهره تام و تمام یافت و مطمح نظر اهل ایمان گردید.. حضور حضرت فاطمه معصومه (س) را باید فصل تازه ای در تاریخ شهر قم به شمار آورد. هدف از نگارش این نوشتار، آشنایی با پیشینه تاریخی این شهر، نقش آن در تاریخ تشیع و همچنین بررسی اوضاع سیاسی آن در دو قرن اول اسلامی است.

کلید واژگان: قم - اعراب - اشعریان - تشیع - طالبیان - مهاجرت - عباسیان

کلیات تحقیق

۱	مقدمه
۲	بیان مسأله
۳	سؤالات تحقیق
۴	فرضیات تحقیق
۵	پیشینه و اهداف تحقیق
۶	روش و مراحل انجام تحقیق
۷	نقد و بررسی منابع

فصل اول: جغرافیای تاریخی قم

۱۲	تعریف جغرافیای تاریخی
۱۲	موقعیت جغرافیایی
۱۵	جغرافیای طبیعی قم
۱۹	پیشینه تاریخی قم
۲۲	شواهد و اسناد تاریخی مربوط به قم
۲۹	القاب قم در عصر اسلام
۳۰	گفته‌های مورخان راجع به قم

فصل دوم: قم از حملات دیلمیان تا ورود اشعریان

۳۷	جغرافیای دیلم
۳۹	حمله دیلم به قم
۴۰	اوضاع قم قبل از فتح توسط اعراب
۴۲	اشعریان
۴۴	زمان اسلام آوردن اشعریان
۴۵	چگونگی مشرف شدن اشعریان به اسلام
۴۷	بستگی اشعریان به تشیع
۵۱	مفاخر اشعریان
۵۵	علل آمدن اقوام عرب به ایران و قم
۵۸	فتح قم
۵۹	علل عزیمت اشعریان به قم
۶۲	ورود اشعریان به قم
۶۶	اختلاف اشعریها و مجوسیان
۶۷	اختلاف میان اشعریان
۶۸	بنای شهر جدید قم
۷۱	بنای مساجد و جوامع
۷۲	تأثیر اشعریان بر تشیع مناطق جبال

فصل سوم: تحولات مذهبی قم بعد از ورود اعراب

- ۷۵ ..... دین مردم قم قبل از ورود اعراب
- ۷۶ ..... مردم قم و مذهب تشیع
- ۷۸ ..... علل آمدن سادات علوی به ایران و قم
- ۸۱ ..... قم و امامان
- ۸۵ ..... داستان دعبل
- ۸۶ ..... ملاقات جمعی از مردم قم با حضرت رضا (ع)
- ۸۷ ..... زندگانی حضرت معصومه (ع)
- ۸۹ ..... هجرت به ایران و ورود به قم
- ۹۱ ..... تأثیر دفن حضرت معصومه در وضع قم
- ۹۲ ..... تأثیر تشیع قم بر سایر مناطق
- ۹۳ ..... نوع تشیع در قم
- ۹۴ ..... تشیع قم در گفتار جغرافیدانان
- ۹۶ ..... احادیث روایت شده از پیامبر اکرم (ص) و ائمه‌ی طاهرین (ع) درباره فضیلت شهر قم
- ۱۰۱ ..... ریشه‌های تشیع در قم
- ۱۱۲ ..... قم مرکز حدیث شیعی

فصل چهارم: اوضاع سیاسی قم

- ۱۱۶ ..... قم در دوره ساسانیان
- ۱۱۷ ..... قم در دوران امویان

- ۱۱۷ ..... روابط مردم قم با خلفای عباسی
- ۱۱۸ ..... اوضاع سیاسی قم در زمان هارون الرشید
- ۱۲۰ ..... سبب جدا کردن قم از اصفهان
- ۱۲۲ ..... بحران خراج
- ۱۲۳ ..... آثار جنگ امین و مأمون در ناحیه قم
- ۱۲۴ ..... دارالضرب و سراهای والیان و حاکمان و زندانها در شهر قم
- ۱۲۶ ..... حرکت حضرت رضا (ع) از مدینه به خراسان
- ۱۲۸ ..... قیام مردم قم و خلع مأمون
- ۱۳۱ ..... نتیجه گیری
- ۱۳۳ ..... منابع و مأخذ

کلیات تحقیق

مقدمه

در مغرب کویر لوت شهری نشسته است که چون نگینی درخشان بر حلقه انگشتی آن کویر بزرگ می‌درخشد و مطاف و قبله دل و جان خاندان عصمت و طهارت (ع) است. شهر قم که تربت مقدس حضرت معصومه (ع) دختر گرامی حضرت موسی بن جعفر (ع) و خواهر والا تبار حضرت امام رضا (ع) با آن رونقو صفایی ملکوتی بخشیده و حرم مطهرش را زیارتگاه صاحب‌دلان ساخته، از دیرباز به خاطر وجود منور آن بانوی بزرگوار و به سبب آنکه مولد و موطن بسیاری از بزرگان علم و ادب و فقه و حدیث بوده، مورد توجه همگان قرار داشته و یکی از شهرهای مهم کشور ما به شمار می‌رفته است.

قم شهری باستانی است و حتی در اواخر دوره ساسانی از شهرهای نسبتاً بزرگ و مهم ایران بوده است، روشن‌ترین دلیل قدمت شهر قم مکان جغرافیایی آن و انشعاب راه‌های عمده تجاری از این شهر است.

مردم در دوره قبل از فتوحات اسلامی زردشتی بودند و آتشکده‌های متعدد داشتند و از زمان ورود اشعریان و فتح قم توسط آنها، اسلام در لباس تشیع وارد این شهر شد.

قم مرکز ثقل حفظ حدیث اهل بیت بوده و از نظر تعهد به تشیع دوازده امامی از کوفه نیز موقعیت بهتر و سالم‌تری داشته است.

قم اولین شهر ایران است که مذهب تشیع را پذیرفت و در نیمه‌های قرن دوم هجری به عنوان اولین پایگاه شیعه در سراسر ایران ظهور یافت، از این رو شناختن قم و اهل آن برای مسلمانان و دوست‌داران اهل بیت از اهمیت خاصی برخوردار است. و در این تحقیق ضمن تبیین جغرافیای تاریخی قم و چگونگی فتح آن توسط اعراب به مهمترین عوامل پیدایش و گسترش تشیع در قم و پیامدهای سیاسی، مذهبی ناشی از آن در دو قرن اول اسلامی پرداخته می‌شود.

بیان مسأله

قم یکی از تاریخی‌ترین و کهن‌ترین آبادی‌های ایران است. این شهر در روزگاران مختلف همچون شهرهای دیگر سرزمین کهن ایران، گاهی به اوج توسعه و شهرت و گاهی به حضيض عقب افتادگی و پس ماندگی غلتیده است. بیماری‌های واگیردار، نزاع، درگیری، جنگ، قحطی، خشکسالی، سیل و دیگر رخداد‌های طبیعی از مهمترین این عوامل است.

این شهر در سال ۲۳ هجری قمری به دست سپاه ابوموسی اشعری فتح گردید، و از این تاریخ نفوذ اسلام بر این شهر گسترش یافت. اسلام از روز نخستین در لباس تشیع وارد قم شد، در اواخر قرن اول هجری گروهی از اعراب اشعری که از هواداران عبدالرحمن اشعث، امیر سیستان بودند بعد از شکست خوردن او از حجاج پراکنده شده و رو به این سو نهادند و به قم آمدند و با همت آنان قم اندک اندک به صورت شهر مهمی درآمد. اختلافات سیاسی و مذهبی آن‌ها با دولت اموی از جمله دلایل دور شدن آن‌ها از عراق و سکونتشان در این ناحیه بود.

در قرن اول اسلامی این شهر به نام "کم" معروف بود و از رساتیق اصفهان به شمار می‌آمد. در سال ۱۸۹ ه.ق از اصفهان جدا شد و به صورت شهر مستقلی در آمد و جایگاه پژوهش فقها و دانشمندان شد. خاندان اشعری با - ائمه معصومین در ارتباط بودند و این ارتباط به مرور گسترش یافت و شهر قم همیشه پناهگاهی برای یاران ائمه بود، از آنجا که این شهر یکپارچه گرایش شیعی داشت نمی‌توانست به حکومت خلفا تن در دهد و سعی داشت به هر شکلی مقاومت خود را آشکار کند، این سرسختی و مقاومت از نکات جالب و در عین حال عجیب تاریخ قم است که در بررسی وقایع این شهر در همه دوره‌ها به چشم می‌خورد.

دولت عباسی از ارتباطات مستحکمی که بین بزرگان قم و صادقین برقرار شده بود آگاهی داشت، از نیمه دوم قرن دوم ه.ق سازمانی از نمایندگان و وکلای خود را در قم سازمان دادند. هارون الرشید برای انجام اصلاحات و مقابله با شورش‌هایی که در ایران جریان داشت به سال ۱۸۹ ه.ق عازم ری شد و چهار ماه در آنجا توقف کرد.

در دوره خلافت عباسی قم تابع اصفهان بوده و حاکم مستقلی نداشته است، اما در دوران خلافت هارون الرشید این شهر از اصفهان جدا شد.

نفوذ اسلام بر دل‌های مردم این شهر چنان استوار و عمیق بود که در زمان خلافت عباسیان این شهر مأمن سادات و مقصد مهاجران تحت تعقیب قرار گرفت و این منطقه تبدیل به شهری بزرگ و شیعه‌نشین شد. از این زمان قم نزدیک به دو قرن آباد و پر جمعیت بود ولی بعدها به علت نامعلومی رو به انحطاط و ویرانی نهاد و بیشتر مردم آن جلای وطن کردند.

تجمع طالبیان در قم و فعالیت‌های آنها در آنجا دولت عباسی را به شدت نگران می‌کرد، عنایت‌زیاد هارون- الرشید به قم با توجه به جایگاه ممتاز این شهر در جغرافیای سیاسی منطقه بود، قم در همسایگی ری قرار داشت و این موقعیت مهم ایجاب می‌کرد دولت عباسی سیاست فعالی را درباره آن اتخاذ کند.

سؤالات تحقیق

۱) روند شکل‌گیری و توسعه شهر قم چگونه بوده است؟

۲) علل مهاجرت اشعریان به قم چه بود؟

۳) تغییر آیین مردم قم با مهاجرت اعراب به این منطقه چگونه قابل تبیین است؟

۴) نحوه اداره سیاسی قم و مناسبات آن با حاکمان وقت به چه صورت بود؟

فرضیات تحقیق

۱) شهر قم از دیر باز موقعیت یک شهر بزرگ را در دوره‌ی ساسانی کسب کرده است، اما با ویرانی‌های متعدد که در اثر مهاجرت اعراب به وجود آمد، یک مرکز تجمع جمعیتی با بافت «روستا - شهر» در این منطقه شکل گرفت، مهاجرت اعراب و سپس دسته‌ای خاص از آنها، یعنی طالبیان که فرهنگ تشیع را با خود به همراه آوردند، توسعه‌ی جدید شهر قم را با تحول بزرگ فرهنگی در این منطقه از جبال، همراه ساخت.

۲) قم در سال ۲۳ ه.ق توسط اعراب فتح شد و بعد از ورود اعراب اشعری این شهر رو به آبادانی گذاشت خاندان اشعری به خاطر ناسازگاری با حجاج حاکم کوفه و کشته شدن یکی از افراد برجسته آن خانواده و احساس نا امنی جلای وطن نمودند و به سوی ایران حرکت کردند؛ در مسیر حرکت خود به نهاوند رسیدند و عده ای از آنها در اثر ابتلای به وبا از دنیا رفتند، به همین جهت از آنجا حرکت کردند و به تدریج راهپیمایی نموده تا به سرزمین قم رسیدند.

۳) قم از نظر مذهبی در قرون نخست اسلامی شاهد تحولات مهمی بوده و توسط اعراب مسلمان فتح و به شهری اسلامی تبدیل شد و چون یکپارچه گرایش شیعی داشت به عنوان پناهگاهی امن برای یاران ائمه تبدیل گردید. قم نخستین کانون تشیع در ایران بوده است.

۴) تحولات سیاسی در قم در این قرون این‌گونه بود که در آغاز ظهور خلفای عباسی حتی از دادن خراج امتناع می‌کردند و از آنجایی که این شهر مرکز و مأوای فرزندان ائمه‌ی اطهار بود به صورت یک کانون ضد خلفای اسلامی در آمد که خلفای عباسی سازمانی از نمایندگان و وکلای خود را در قم سامان دادند و آن‌ها برای جلوگیری از ادامه این فعالیت‌ها دست به اقداماتی زدند.

پیشینه و اهداف تحقیق

با توجه به اینکه شهر مقدس قم همواره مورد عنایت و توجه ائمه‌ی اطهار (ع)، علماء و مردم بوده و در شأن و منزلت این شهر و مردم آن احادیث فراوانی نقل شده است و از آنجا که جایگاهی به عنوان اولین پایگاه تشیع در ایران را داشته و وجود مرقد مطهر حضرت فاطمه معصومه (ع) بر عظمت آن افزوده توجه همگان را به خود جلب کرده است. از این رو نگارش و تبیین تاریخ این شهر باستانی یکی از خدمات ارزنده و مهمی است که می‌توان در راستای معرفی این شهر عرضه کرد، هرچند تا کنون دانشمندان و علماء زیادی به این امر همت گمارده‌اند ولی اکنون از زاویه‌ای دیگر به بررسی تاریخچه آن در قبل از اسلام و طی دو قرن نخست اسلامی توجه شده که در طی این تحقیق بدان پرداخته شده است. در نیم قرن اخیر و اندکی پیش از آن نوشته‌هایی بسیار به صورت کتاب و رساله در موضوعات مربوط به قم و حوزه مذهبی آن تدوین و نشر شده است. برخی از این نوشته‌ها سرگذشت نامه‌های برخی از پیشوایان مذهبی شیعه است. قسمتی دیگر شرح وقایع و ماجراهایی است که در این مجمع روی داده و به موقع خود اهمیتی داشته است و نیز زندگینامه‌هایی که برای حضرت

فاطمه معصومه نگاشته شده است. نمونه این کتابها تاریخ مذهبی قم اثر علی اصغر فقیهی و گنجینه آثار قم اثر عباس فیض و قم در قرن نهم اثر حسین مدرسی طباطبایی است.

روش و مراحل انجام تحقیق

الف- الگوی کلی روش تحقیق

در نگارش مطالب پژوهش حاضر ضمن استفاده از منابع کتابخانه ای از روش توصیفی- تحلیلی که به طور معمول در غالب پژوهش های تاریخی به کار گرفته می شود؛ بهره گرفته شده است.

ب- روش ها و ابزارهای جمع آوری اطلاعات موردنیاز

روش های جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای است.

ابزارها شامل کتب، پایان نامه ها، مطبوعات و سایت های معتبر اطلاع رسانی اینترنتی است.

و- سازمان ها یا نهادهایی که از امکانات و مساعدت آنها استفاده می شود

کتابخانه و مرکز اسناد ملی، کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کتابخانه مرعشی

قم.

نقد و بررسی منابع

از آنجایی که در هر کار تحقیقی شناخت و نقد و بررسی منابع در حیطه‌ی مورد پژوهش از اهمیت بسیاری برخوردار است، در این بخش به بررسی برخی از منابع اصلی که در این پژوهش بیشتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند پرداخته می‌شود.

- تاریخ قم : نوشته ابو علی حسن بن محمد بن حسن قمی، ترجمه تاج الدین حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی.

ابوعلی حسن بن محمد بن حسن قمی شیبانی از دودمان سائب بن مالک اشعری از قدماء دانشمندان شیعه در قرن چهارم و از اصحاب ابوالفضل بن العمید وزیر مشهور و دانشمند آل بویه است. و چون به روزگار او کتابی در تاریخ و اخبار قم در دست نبود به ارشاد و اشاره ابوالفضل بن العمید و برادر خود به تألیف کتابی در این باب پرداخت. او اخبار قم و اهل قم را گرد آورده، با پاره ای مطالب مختلف و سودمند دیگر در آمیخت و آنرا کتاب قم نام نهاد که تألیف آن در سال ۳۷۸ به پایان رسید.

اصل این کتاب در بیست باب به زبان عربی بوده که ترجمه ی فارسی پنج باب آن در سال ۸۰۵ توسط تاج الدین حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی به نام " ترجمه تاریخ قم " صورت گرفته است و در آن از علت نام نهادن قم بدین اسم، ماجرای فتح قم در سال ۲۳ ه ق، میدان‌ها، پل‌ها، مساجد قم، دیه‌ها و مناطق داخل قم، مسجد جامع و منیریه قم، رودخانه‌ها و آب‌های قم، روایات مربوط به شرافت و فضل قم، خراج قم، احوال پیامبر و امامان و فرزندان ایشان، طالبیه‌ای که به قم آمدند و انساب ایشان، آن گروه از عرب که به قم

آمدند، اخبار عرب اشعری و سبب اسلام آوردن ایشان، فضائل آنان و مفاخر ایشان در جاهلیت و اسلام، اشراف و جوه اشعریان در اسلام، قبایل و عشایر آنان و بعضی از واقعه‌ها و ایام و اشعار ایشان بحث شده است. این کتاب بهترین، مفیدترین و ارزنده‌ترین کتاب در تاریخ قدیم قم است و اطلاعات گرانبهای آن در هیچ کتاب دیگری یافت نمی‌شود.

- تاریخ مذهبی قم: علی اصغر فقیهی

این کتاب یک جلد از دوره پنج جلدی تاریخی است که "تاریخ جامع قم" نام داده شده است. نیمی از کتاب تحقیق در مصادر و متون و نیم دیگر آگاهی‌های منحصر و ناگفته از آداب و رسوم و عادات مذهبی مردم قم است. در این کتاب از تاریخ قم، احادیث قم، تاریخ تشیع اهل قم، نقابت، تأسیس مدارس، مساجد، تولیت آستانه، مراسم عزاداری و شبیه خوانی قم سخن رفته است. مجموعه ای که از امثال و لغات و اصطلاحات خاص مردم قم و سنن و رسوم اجتماعی آنان فراهم شده برای محققان گنجی بی مانند است.

- گنجینه آثار قم: عباس فیض

در جلد اول این کتاب نفیس و ارزنده پیرامون تاریخ پیدایش قم، وجه تسمیه آن، شرافت زمین، احادیث درباره قم، موقعیت جغرافیایی و صنعتی و امور علمی و مدارس و کتابخانه‌ها، نقل اقوال مؤلفان و مورخان درباره قم، هجرت اشعریون به قم، علل توطن اشعریون در قم، تحولات تاریخی قم، فتح قم، رجال علمی و سیاسی قم، وزراء و وکلای قم، زندگی حضرت معصومه (ع)، آستانه مقدسه و ساختمان های تابعه، مدرسه فیضیه و دارالشفاء بحث شده است. در جلد دوم این کتاب از امامزادگان قم و اطراف آن به طور مفصل سخن رفته است. هر دو جلد کتاب آکنده از تصاویر زیبا و جذاب است.

اساس کار فیض چنانکه در کتاب خود بدان تصریح شده -متکی بر اجتهادات و استنباطات شخصی در تطبیق مستندات تاریخی است

- انوار المشعشعین فی اخبار قم و القمیین: شیخ محمد علی ارجستانی کچوئی نائینی

محمدعلی بن حسین بن علی بن بهاء الدین ارجستانی کچوئی نائینی ساکن قم، در گذشته اواخر سال ۱۳۳۰ مدفون و در مقبره شیخان همین شهر، دانشمندی متبع و فاضلی صاحب اثر بوده و در قم بر دانشمندان مشهور آن دوره شاگردی کرده و به خصوص از محضر حاج ملا غلامرضا قمی صاحب قلائد در گذشته ۱۳۳۲ استفاده برده است.

- انوار المشعشعین فی اخبار قم و القمیین در سه جلد نگاشته شده میان سالهای ۱۳۲۴-۱۳۳۰ ه.ق

جلد اول این کتاب با عنوان انوار المشعشعین فی شرافه قم و القمیین که آنرا در سال ۱۳۲۵ نگاشته است، عمده مطالب این جلد از تاریخ قدیم قم گرفته شده و جز آن از مصادری دیگر نیز بهره برده است. در این کتابکه دوازده باب است - از این عناوین سخن می رود:

کلیات مربوط به قم، تاریخ و حالات عرب اشعری در قم، آبادانی قم، انهار و رودهای قم، مزارع قم، خراج قم، وزراء قمی، نامهای قم در روایات مذهبی، روایات و احادیث مربوط به قم، چگونگی ساختمان مسجد جمکران، مزارات قم، تاریخ عمارت آوه و برخی فضائل مردم آن.

عناوین جلد دوم آن (انوار المشعشعین فی ذکر ورود الطالبین إلی القمیین) عبارتست از:

بعضی از احادیث شریفه در فضیلت و شرات امامزادگان، سرگذشت هر یک از امامان و فرزندان آنها و کسانی که از فرزندان و نوادگان ایشان به قم آمدند در ۱۲ باب.

در جلد سوم آن (ریاض‌المحدثین فی ترجمه‌الرواه و العلماء القمیین من الاولین و الآخرین) شرح حال بیش از ۶۵۰ تن علماء و محدثین گرد آمده و در ۳۶۱ صفحه تدوین شده است.

- تاریخ قم موسوم به مختارالبلاد: محمد حسین ناصرالشریعه

شیخ محمد حسین ناصرالشریعه فرزند حاج محمد حسن تاجر قمی ، دانشمندی وارسته و فاضلی متتبع بوده و این کتاب را پیش از سال ۱۳۴۲ ق نگاشته و برای نخستین بار در سال ۱۳۶۴ در تهران به چاپ رسیده است. این کتاب از آثار خوبی است که درباره قم نوشته شده و با همه اختصار به خاطر حسن ترتیب و مستند بودن مطالب آن قابل استفاده و حاوی نکات تاریخی ارزنده است. کتاب در پنج باب تدوین یافته است و حاوی کلیاتی درباره تاریخ و جغرافیای قم و روایاتی که از پیشوایان دین درباره قم و مردمان آن رسیده است و درباره مزارع و مساجد قم و بزرگان و دانشمندان و محدثان قم است.

این اثر دوم بار در سال ۱۳۴۲ به وسیله دانشمند و محقق مشهور علی دوانی به سبکی منقح و مهذب تجدید چاپ شد و با الحاقاتی که ایشان در این چاپ معمول داشتند و در واقع آنرا احیا نمودند این کتاب اینک از آثار بسیار متداول مربوط به قم است که از اقبال عامه برخوردار گردیده و پس از آن چند بار تجدید چاپ شده است.